

Van Traversari tot Froben: Erasmus' *Apophthegmata* en de overlevering van Diogenes Laertius* - Tineke ter Meer

In 1529 droeg Erasmus zijn bekende declamatio *De pueris statim ac liberaliter instituendis* op aan de 13-jarige Willem van Kleef. Het was Konrad Heresbach, Willems gouverneur, die de geleerde had gevraagd iets te schrijven in het kader van de opleiding van de jonge hertog. Erasmus zegt in de voorrede dat hij met *De pueris* niet zozeer het verzoek inwilligt, als wel zijn intentie toont dat te zullen doen (Ep. 2189). Er zou nog een ander werk volgen. In een brief uit 1530 aan Haio Herman schrijft Erasmus dat hij overweegt een parafrase van de apophthegmata van Plutarchus (*Moralia* 172 B-242 D) te voltooien (Ep. 2261, 45-49). Die parafrase zou uitgroeien tot de omvangrijke verzameling *Apophthegmata*, opgedragen aan dezelfde Willem van Kleef.

Erasmus' verzameling apophthegmata (korte anekdoten die draaien om de uitspraak van een meestal beroemd persoon) kent geen duidelijke structuur. In een brief aan Germain de Brie zegt hij zelf dat de bundel 'creuit sub manibus' (Ep. 2422, 102-105). De eerste druk, verschenen in 1531 bij Froben in Basel, bestaat uit zes boeken. De eerste twee omvatten Plutarchus' *Apophthegmata Laconica*. Boek II besluit met uitspraken van de Spartaan Chilo, een van de Zeven Wijzen. Hier komen we voor het eerst Diogenes Laertius tegen als bron. Aan hem zijn ook de meeste uitspraken in boek III ontleend, uitspraken van Socrates, Aristippus en Diogenes de Cynicus. Met boek IV zijn we terug bij Plutarchus. Erasmus koos voor dit boek acht personen uit de *Regum et imperatorum apophthegmata*. Als negende persoon voegde hij Demosthenes toe. Met Demosthenes eindigde de verzameling, althans volgens het oorspronkelijke plan (LB 4, 229 B). Maar er volgde nog een vijfde boek, met de overige apophthegmata van Plutarchus, tenslotte nog een zesde, en vanaf de tweede druk (1532) een zevende en achtste.

Zoals Erasmus zelf benadrukt in de voorrede, bevat de uiteindelijke verzameling alle apophthegmata van Plutarchus, zij het in een andere volgorde. Over de manier van bewerken merkt hij op, dat hij geen letterlijke vertaling beoogde, maar een weergave die vooral duidelijk was, zonodig voorzien van een korte toelichting. Daarin, zo zegt hij, verschilt zijn opzet van die van de beide eerdere vertalers van Plutarchus' apophthegmata, Francesco Filelfo, de bekende Italiaanse humanist, en Raffaele Regio, die hij in Padua had leren kennen (Ep. 2431, 68-85, 133-150).

Aan Plutarchus' *Regum et imperatorum apophthegmata* gaat een brief aan keizer Trajanus vooraf. Daarin wordt uitgelegd dat apophthegmata de mogelijkheid bieden karakter en denkwijze van belangrijke personen te leren

---

* Deze lezing is gebaseerd op onderzoeksresultaten van NWO-project nr. 301-78-091, 'Uitgave van de apophthegmataverzameling van Erasmus in het kader van de lopende Amsterdamse editie van diens *Opera omnia*'. - Gebruikte afkortingen: Ep.: P.S. Allen e.a. (eds.), *Opus epistolarum Des. Erasmi*, 12 vols., Oxford 1906-1958; LB: Erasmus, *Opera omnia*, Lugduni Batavorum, 1703-1706; ASD: id., *Opera omnia*, Amsterdam 1969-...

kennen, omdat hun innerlijk duidelijker zichtbaar wordt in hun woorden dan in hun daden. Natuurlijk zijn er de biografieën, maar die bevatten ook hun daden, die vaak worden beïnvloed door het toeval, terwijl hun uitspraken en spontane uitroepen bij wat ze doen of voelen of tegenkomen, ieders denken helder als in spiegels laten zien. Losmaking van de uitspraken uit het levensverhaal betekent tijdsbesparing en dat kunnen vorsten goed gebruiken. Erasmus neemt deze redenering over in zijn opdracht (Plutarchus, *Moralia* 172 B-E; Ep. 2431, 38-54).

Filelfo brengt in de voorredes bij zijn vertalingen van de beide aan Plutarchus toegeschreven verzamelingen een ander aspect van het genre naar voren: apophthegmata kunnen een middel zijn om de overtuigingskracht en de aantrekkelijkheid van een tekst te vergroten.¹ Filelfo zelf heeft veelvuldig van dit middel gebruik gemaakt. Calderini heeft in zijn artikel over handschriften uit het bezit van Filelfo een reeks plaatsen in diens brieven en ook andere werken aangewezen waar apophthegmata voorkomen.² Ook Erasmus heeft deze toepassings-mogelijkheid van het genre benut, zoals zijn werken op talloze bladzijden laten zien. Een uitzonderlijk hoog gehalte aan apophthegmata heeft de *Lingua*, waar ze allerlei onderwerpen die met spraak te maken hebben belichten, zoals het kiezen van het juiste moment om iets te zeggen, het bewaren van geheimen of onverstoorbaarheid bij laster. Erasmus heeft in de *Lingua* zijn eigen adviezen uit *De copia* in praktijk gebracht.³

Bij het bewerken van Plutarchus' apophthegmata beschikte Erasmus over de gedrukte Griekse tekst: hij zelf was in Venetië getuige geweest van de voorbereidingen van de editio princeps van de *Moralia* die in 1509 verschenen bij Aldus Manutius. Daarnaast heeft hij de vertalingen van Filelfo en Regio gebruikt. Via Aldus' uitgave en de twee vertalingen zijn lezingen uit verschillende groepen Plutarchus-handschriften in Erasmus' bewerkingen terechtgekomen.

Erasmus' exemplaar van de *Moralia* uit 1509 bevindt zich in Tresoar, Fries Historisch en Letterkundig Centrum in Leeuwarden, dat ook de collectie van de Provinciale Bibliotheek van Friesland omvat (sign. 114 Wsbg.). Ik verwijs hierbij graag naar de publicaties van Martin Engels.⁴ Erasmus heeft in de marges van deze Aldina geregeld bij passages die een spreekwoord of

---

¹ Filelfo's vertalingen dateren uit 1437 en 1454. Ze zijn voor het eerst gedrukt in 1471. Deze druk is opgenomen in de verzameling microfiches *The Printing Revolution in Europe 1455-1500*, unit 10. Voor bibliografische gegevens zie E. Legrand (ed.), *Francesco Filelfo, Cent-dix lettres grecques*, Paris, 1892, 62-63. De vertalingen zijn ook te vinden in edities van Filelfo's *Orationes*.

² A. Calderini, 'Ricerche intorno alla biblioteca e alla cultura greca di Francesco Filelfo', in: *Studi italiani di filologia classica* 20 (1913-1914), 204-424 (376-377).

³ Het apophthegma komt ter sprake in *De rerum copia* bij de elfde methode om de stijl te verrijken, en wel bij de *iudicia*, die vallen onder de *exempla* (ASD I, 6, 232; 248-50).

⁴ M.H.H. Engels, 'Erasmiana in de Franeker academiebibliotheek', in: *De vrije Fries. Jaarboek uitgegeven door het Fries genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde en de Fryske akademy* 59 (1979), 65-72; id., 'Erasmiana in the old university library of Franeker', in: *Erasmus in English* 12 (1983), 19-20; id., *Erasmus' handexemplaren: vijf Griekse Aldijnen in de Franeker collectie van de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden*, Leeuwarden, 1994².

anekdote bevatten, paroim...a of $\epsilon\pi\acute{\omicron}\phi\eta\gamma\epsilon\mu\alpha$ (of een afkorting daarvan) genoteerd. De aantekeningen bij de *Regum et imperatorum apophthegmata* en de *Apophthegmata Laconica* zijn hoofdzakelijk correcties van de Griekse tekst. Deze aantekeningen lijken eerder terloops genoteerd dan het resultaat te zijn van grondige studie van verschillende handschriften. Sommige lezingen zouden afgeleid kunnen zijn uit de gebruikte vertalingen.

Als bewerker van Diogenes Laertius' *Vitae philosophorum* kreeg Erasmus met een andere situatie te maken. De *editio princeps* van dit werk zou pas in 1533 bij Froben verschijnen, na de eerste twee edities van de *Apophthegmata*. Daarmee kom ik bij het eigenlijke onderwerp van deze lezing: het verband tussen Erasmus' Laertius-bewerkingen uit de *Apophthegmata* en de overlevering van de *Vitae philosophorum*.

Diogenes Laertius: van Traversari tot Froben

In gedrukte vorm was tot 1533 alleen de Latijnse vertaling van Diogenes Laertius door Ambrogio Traversari (1386-1439) voorhanden. Traversari, camaldulener monnik, later hoofd van zijn orde, droeg zijn vertaling in 1433 op aan Cosimo de' Medici. Het werk kreeg grote bekendheid. Nog in de negentiende eeuw verscheen een verbeterde versie in de Laertius-uitgave van Huebner.⁵ Ik ga nu niet in op de motieven van Traversari zich als geestelijke aan de bestudering van een dergelijk werk te wijden. Andere onderwerpen die in de literatuur over Traversari aan de orde komen, maar waar ik nu aan voorbijga, zijn het ontstaan van de vertaling, waarover vrij veel bekend is dankzij zijn correspondentie, de Laertius-handschriften die hij gebruikt heeft, en de kwestie van de epigrammen: uiteindelijk ontbreekt bij Traversari een metrische vertaling van de epigrammen die in de *Vitae philosophorum* voorkomen.⁶ Het nu volgende betreft uitsluitend de overlevering van Traversari's vertaling, zodat duidelijk wordt in welke vorm Erasmus deze gekend kan hebben toen hij de *Apophthegmata* schreef.⁷ Daarna trek ik de lijn door naar de *editio princeps* van de Griekse tekst.

⁵ H.G. Huebner (ed.), *Diogenes Laertius, De vitis, dogmatis et apophthegmatis clarorum philosophorum libri decem*, 2 vols., Lipsiae 1828-31. In de uitgave van Cobet is sprake van volledige herziening van Traversari's vertaling; zie C.Gabr. Cobet (ed.), *Diogenis Laertii de clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem*, Parisiis 1850, 'Avis des éditeurs'.

⁶ James Hutton, *The Greek Anthology in Italy to the year 1800*, Ithaca, N.Y. 1935, 85-91; Georg Voigt, *Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*, Berlin 1960⁴, vol. 1, 320-322, 354, vol. 2, 174; C.L. Stinger, *Humanism and the church fathers: Ambrogio Traversari (1386-1439) and Christian antiquity in the Italian renaissance*, Albany 1977, 71-77; A. Sottili, 'Il Laerzio latino e greco e altri autografi di Ambrogio Traversari', in: R. Avesani e.a. (eds.), *Vestigia: Studi in onore di Giuseppe Billanovich*, Roma 1984, vol. 2, 699-745; D. Knoepfler, *La vie de Ménédème d'Érétrie de Diogène Laërce: Contribution à l'histoire et à la critique du texte des Vies des philosophes*, Basel 1991. Niet gezien heb ik: M. Gigante, 'Ambrogio Traversari interprete di Diogene Laerzio', in: *Ambrogio Traversari nel VI centenario della nascita*, Firenze, 1988, 367-459.

⁷ Vgl. ASD II, 2, 231, noot bij 40-41.

Van Traversari's Laertius zijn, behalve een autograaf, verschillende afschriften getraceerd, waaronder die voor Cosimo.⁸ Het werk is voor de eerste maal rond 1472 in Rome gedrukt.⁹ Deze uitgave, verzorgd door Francesco Elio Marchese, werd al na enkele jaren overvleugeld door die van Benedetto Brugnoli (1427-1502), in 1475 verschenen bij de Venetiaanse drukker Nicolaus Jenson.¹⁰ Brugnoli's uitgave, die ook vertalingen in versvorm van de epigrammen bevat, is vaak herdrukt. In zijn *Adagia* citeert Erasmus hieruit de vertaling van een epigram van Callimachus, dat Diogenes Laertius had opgenomen in het leven van Pittacus. Daarbij merkt Erasmus terecht op dat de vertaling van het epigram waarschijnlijk niet van Traversari zelf is.¹¹

Ongeveer een eeuw nadat Traversari Diogenes Laertius ter hand had genomen, in 1524, publiceerde Valentinus Curio in Basel een herziene uitgave van de vertaling.¹² In zijn voorrede zegt Curio dat hij de publicatie heeft uitgesteld omdat hij raadpleging van de Griekse tekst van Diogenes Laertius noodzakelijk achtte. Uiteindelijk had hij de beschikking gekregen over een codex dankzij Matthäus Aurogallus (c. 1490-1543), afkomstig uit Bohemen, sinds 1521 hoogleraar Hebreeuws aan de universiteit te Wittenberg.¹³ Gebruikmaking van de bewuste codex blijkt onmiddellijk uit de talrijke Griekse citaten die Curio aan Traversari's tekst heeft toegevoegd. Dit is een belangrijk verschil met de editie van Brugnoli. Erasmus heeft er, zoals straks zal blijken, dankbaar gebruik van gemaakt. Zo meteen zal ook blijken dat verschillende onjuistheden, afkomstig van Traversari, de kopiïsten of de uitgevers, in Curio's editie onveranderd zijn gebleven ondanks raadpleging van Aurogallus' codex.

Waarschijnlijk in hetzelfde jaar 1524 arriveerde in Basel de Boheemse geleerde Sigismundus Gelenius, die daar tot aan zijn dood in 1554 werkzaam zou blijven bij de drukkerij van Froben. Blijkens het artikel over hem in *Contemporaries of Erasmus* (vol. 2, 84-85) heeft hij meegewerkt aan verschillende werken van Erasmus die bij Froben verschenen. In 1532 verzorgde Gelenius voor Froben een uitgave van de *Hymnen* van Callimachus gebaseerd op een handschrift dat ter beschikking was gesteld door Aurogallus, dezelfde

---

⁸ Stinger, *Humanism and the church fathers*, 73, 76-7, 252-253 n. 170, 254 n. 175; Sottili, 'Il Laerzio latino e greco', 704-7.

⁹ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, 8378; Sottili, 'Il Laerzio latino e greco', 701. Deze editie laat ik verder buiten beschouwing.

¹⁰ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, 8379. Deze uitgave, waarvan een exemplaar aanwezig is in de U.B. te Leiden (sign. 1367 C 13), bevat geen paginering, foliëring of signaturen. Citaten (zie hierna) zijn daarom niet van een nadere bronvermelding voorzien. Over Brugnoli zie *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 14, 501-3.

¹¹ Diog. Laert. 1.80; *Adag.* 701 (Aequalem tibi vxorem quaere), *ASD* II, 2, 230-2. De opmerking over de identiteit van de vertaler heeft Erasmus in de druk uit 1523 geschrapt.

¹² Frank Hieronymus, 'En Basile...v pÖlei tÁj German...aj: *Griechischer Geist aus Basler Pressen*, Basel 1992, nr. 92. Zie ook www.ub.unibas.ch/kadmos/gg, waar afbeeldingen van het voorwerk, met de voorrede, zijn opgenomen. Dit geldt ook voor GG 93 en 166 (zie onder). - Een exemplaar van Curio's editie bevindt zich in de Kon. Bibl. te Den Haag (sign. 225 G 2).

¹³ *Allgemeine deutsche Biographie* vol. 1, 691-692; W. Friedensburg, *Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle 1917, 125-126.

hoogleraar uit Wittenberg aan wie Curio de Griekse Laertius-tekst te danken had.¹⁴ Dit handschrift bevindt zich nu in Praag.¹⁵

Een jaar later, in 1533, verschijnt bij Froben de eerste gedrukte uitgave van Diogenes Laertius' *De vitis, decretis, et responsis celebrium philosophorum libri decem*.¹⁶ Blijkens de voorrede van Hieronymus Froben en Nicolaus Episcopius is ook deze editie gebaseerd op een 'exemplar' afkomstig van Matthäus Aurogallus. Dit 'exemplar' is geïdentificeerd als de codex die wordt aangeduid met Z.¹⁷ Evenals het door Gelenius gebruikte Callimachus-handschrift maakt codex Z deel uit van de verzameling uit het bezit van de Boheemse geleerde Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic (ca. 1461-1510), nu in de National Library of the Czech Republic in Praag. Bohuslav liet de manuscripten na aan zijn neef Zikmund z Lobkovic, rector van de universiteit te Wittenberg, waar Aurogallus vanaf 1521 doceerde en als hebraïst Luther terzijde stond. Via Aurogallus hebben verschillende geleerden inzage in de manuscripten gekregen.¹⁸ Schakel tussen de universiteit van Wittenberg en de Baselse drukkerij was waarschijnlijk Gelenius, die bevriend was met zijn landgenoot Aurogallus.¹⁹ Het is niet uitgesloten dat Gelenius tevens bij het editeren van Diogenes Laertius betrokken is geweest,²⁰ hoewel Froben en Episcopius in hun voorrede geen andere medewerkers noemen.

Zoals we zagen verwijst ook Curio in zijn editie van Traversari's vertaling uit 1524 naar een Laertius-handschrift afkomstig van Aurogallus. Tenzij we aannemen dat Aurogallus nog over een ander manuscript van deze auteur beschikte, heeft Curio inzage gehad in hetzelfde handschrift Z dat ten grondslag ligt aan de *editio princeps*.²¹

Sporen van Traversari's vertaling in de eerste druk van de Apophthegmata

We verlaten Basel en keren terug naar Freiburg, waar Erasmus zijn *Apophthegmata* schreef. Uit het zojuist gegeven overzicht blijkt dat Erasmus bij de samenstelling van de eerste druk, verschenen in 1531, nog niet beschikte over de *editio princeps* van Diogenes Laertius' *Vitae philosophorum*, maar wel over verschillende uitgaven van Traversari's vertaling. In het bijzonder Curio's editie heeft haar sporen nagelaten in Erasmus' apophthegmataverzameling. Die sporen

¹⁴ *Griechischer Geist aus Basler Pressen*, 166.

¹⁵ J.-M. Olivier en M.-A. Monégier du Sorbier, *Catalogue des manuscrits grecs de Tchécoslovaquie*, Paris 1983, 155-159.

¹⁶ *Griechischer Geist aus Basler Pressen*, 93.

¹⁷ G. Donzelli, 'De Diogenis Laertii editione quae princeps vocatur eiusque cum codice Lobkowiciano (Z) cognatione', *Maia: Rivista di letteratura classica* 10 (1958), 317-323.

¹⁸ Olivier en Monégier du Sorbier, *Catalogue des manuscrits grecs de Tchécoslovaquie*, IX-XIV ('Avant-propos', door P. Spunar), XIX-XXV, 113-20.

¹⁹ Donzelli, 'De Diogenis Laertii editione quae princeps vocatur', 320.

²⁰ *Ibid.*, 323; Knoepfler, *La vie de Ménédème d'Érétrie*, 46. Zie ook *Contemporaries of Erasmus*, vol. 2, 84: 'in his day there cannot have been many major productions of the Froben press which did not benefit from his [Gelenius'] selfless scholarly devotion'.

²¹ Zie ook *Griechischer Geist aus Basler Pressen*, 92 en 93.

zijn het duidelijkst op plaatsen waar een onjuiste vertaling is overgenomen. Daarvan geef ik nu enkele voorbeelden.

Allereerst een uitspraak van Aristippus van Cyrene (ca. 435-na 366), die in de overgeleverde anekdoten wordt getypeerd als iemand met een groot aanpassingsvermogen die zich niet snel in het nauw laat brengen: ‘Toen iemand hem een keer begon uit te schelden, liep hij zonder te reageren weg. De ander kwam hem achterna en zei: “Waarom loop je nu weg?”, waarop hij antwoordde: “Omdat het jou vrijstaat te schelden en mij om niet te luisteren”’ (Diog. Laert. 2.70; *LB* 4, 166 F-167 A, 15). Het gaat om het antwoord van Aristippus: “Oti, fhs..., toà m□n kakîj lšgein sÝ t¾n ^{TM}xous...an œceij, toà d□ m¾ çkoÚein ^{TM}gè. Dit luidt in Brugnoli’s editie: ‘quoniam inquit maledicendi tu potestatem habes: ego non audiendi’. In de editie van Curio gaat het mis. De ontkenning, die alleen bij ‘audiendi’ hoort, wordt betrokken op het verzwegen ‘potestatem habeo’: ‘quoniam, inquit, maledicendi tu potestatem habes, audiendi ego non item’ (70). Deze interpretatie dringt vervolgens door in de eerste druk van de *Apophthegmata* (220). In de tweede druk is de fout hersteld.

Ook in het tweede voorbeeld, een anekdote over Diogenes de Cynicus (Diog. Laert. 6.22; *LB* 4, 172 C, 2), is de onjuistheid bij Erasmus terug te voeren op een vergissing van Curio. Bij Brugnoli lezen we: ‘conspecto ut Theophrastus ait in megarico mure discurrente’ (Màn qeas£menoj diatršconta, kaq£ fhsi QeÒfrastoj ^{TM}n tù Megarikù, ...). ‘in megarico’ hoort bij de tussenzin: ‘zoals Theophrastus zegt in een werk getiteld *Megaricus*’. Blijkens zijn interpunctie vat Curio de bepaling ‘in megarico’ op als deel van de hoofdzin: ‘Conspecto, ut Theophrastus ait, in Megarico mure discurrente’ (189). Erasmus neemt dit in de eerste druk over (236), maar laat Laertius’ zegsman weg, zoals hij ook elders doet. De onduidelijk geworden bepaling ‘in Megarico’ vervangt hij door ‘in Ceramico’, zodat de anekdote zich afspeelt in de wijk van de pottenbakkers in Athene, een locatie die ook in een andere anekdote over Diogenes wordt vermeld (Diog. Laert. 6.35). Deze conjectuur wordt in de tweede druk weer teruggedraaid, maar Curio’s vergissing blijft.

De derde anekdote luidt: ‘Toen iemand, die een hele tijd had staan voorlezen, bij het eind van zijn geschrift was gekomen en een onbeschreven stuk zichtbaar werd, zei Diogenes: “Houd moed, mannen! Land in zicht!”’ (Diog. Laert. 6.38; *LB* 4, 177 D, 48). Zowel Brugnoli als Curio (194) hebben: ‘Legerat quidem diutissime’ als vertaling van Makr£ tinoj çnaginèskontoj ..., waardoor Diogenes zowel de persoon wordt die lang voorleest als degene die de opmerking maakt. ‘quidem’ is ongetwijfeld een drukfout voor ‘quidam’. De onjuiste lezing komt terug bij Erasmus, niet alleen in de *Apophthegmata* (zonder correctie in de latere drukken), maar ook in de editie van de *Adagia* uit 1533, bij de uitdrukking ‘Terram video’: ‘Diogenes, quum prolixum volumen recitans ...’ (*Adag.* 3718, *ASD* II, 8, 138).

Het vierde voorbeeld is een anekdote die als volgt begint: ‘Toen Diogenes een keer om een gift werd gevraagd, zei hij tegen de collectant: ...’ (Diog. Laert.

6.63: "EranÒn pote çpaitoÚmenoj prÕj tÕn ^{TM}ran£rchn œfh: ...; *LB* 4, 187 D-E, 72). Traversari vat çpaitoÚmenoj in mediale zin op, wat niet past in de context. Brugnoli, Curio (201) en Erasmus nemen deze interpretatie over. In Brugnoli's uitgave komt bovendien de drukfout 'egrotanti' voor, die bij Curio is blijven staan ondanks de marginale aantekening prÕj tÕn ^{TM}ran£rchn. Erasmus' verandert 'egrotanti' in 'eroganti', wat overeenstemt met de tekst van Traversari's autograaf: "Cum stipem aliquando posceret ait eroganti: ...".²²

De herkomst van de Griekse Laertius-citaten in de eerste druk van de Apophthegmata

De voorbeelden wekken niet de indruk dat Erasmus ieder apophthegma met de Griekse tekst heeft vergeleken. Het is zelfs mogelijk dat hij bij de samenstelling van de eerste druk van de *Apophthegmata* in het geheel niet over een handschrift van Diogenes Laertius beschikte. Toch komt er Grieks voor in de Laertius-vertalingen in de boeken II-III van de eerste druk, om precies te zijn in 40 apophthegmata.²³ In 22 gevallen is dit Grieks volledig terug te voeren op Curio's editie van Traversari. Curio citeert meestal versregels die door de filosofen worden aangehaald, in het Grieks. Ook vermeldt hij vaak sleutelwoorden in het Grieks in de marge, vooral wanneer er sprake is van woordspel. Zoals ik al eerder zei, wijkt hij hiermee af van Brugnoli, die in de gedeelten over Chilo, Socrates, Aristippus en Diogenes slechts één Grieks citaat heeft opgenomen.

Er zijn dan nog altijd achttien apophthegmata met Grieks erin dat niet of slechts gedeeltelijk voorkomt bij Curio. Dit lijkt een indrukwekkend aantal, maar er mag niet meteen uit worden geconcludeerd dat Erasmus behalve Curio's Traversari een codex met de Griekse tekst van Laertius voor zich had toen hij de *Apophthegmata* schreef. In enkele gevallen had hij het Grieks al in de *Adagia* geciteerd of zou hij de anekdote gelezen kunnen hebben in de verzameling van Arsenius. Bovendien – en dat is opmerkelijk – verschilt het Grieks dat niet aan Curio is ontleend, soms van de tekst bij Diogenes Laertius zonder dat de *Adagia* of Arsenius een verklaring bieden. De drie opvallendste plaatsen wil ik graag aan u voorleggen:

In een van de anekdoten over Diogenes de Cynicus (Diog. Laert. 6.33; *LB* 4, 175 B-C, 27) gebruikt Erasmus het woord ¥phroj, in de betekenis 'qui peracaret', iemand zonder ransel (het attribuut van de Cynische filosoof). Erasmus veronderstelt spel met de woorden çn£phroj en ¥phroj. Het eerste woord trof hij bij Curio in de marge aan (192). Het andere woord, ¥phroj, komt bij Laertius

²² Geciteerd in Sottili, 'Il Laerzio latino e greco', 724.

²³ Een precieze opgave van de bedoelde plaatsen zal te vinden zijn in de editie van boeken I-IV van de *Apophthegmata* in ASD (in voorbereiding).

niet voor. In plaats daarvan vinden we de omschrijving toÝj m¾ œcontaj p»ran.²⁴

Het tweede voorbeeld betreft een fragment uit een onbekende tragedie, geciteerd door dezelfde filosoof (Diog. Laert. 6.38; *LB* 4, 177 B, 44). Curio (194) beperkte zich tot Brugnoli's tekst zonder deze aan te vullen met de Griekse versie uit Aurogallus' handschrift. In adagium 661 (Oedipi imprecatio) nam Erasmus hetzelfde fragment op, zonder Grieks, met gebruikmaking van Traversari's vertaling, op de laatste twee woorden na.²⁵ Aan adagium 292 (Deuotionis templum) heeft Erasmus in een latere druk een Griekse versie van het bewuste fragment toegevoegd die niet overeenkomt met Laertius' tekst.²⁶ Heeft hij misschien zelf Traversari's Latijn in het Grieks vertaald? Op dezelfde wijze zou het Grieks in het apophthegma ontstaan kunnen zijn:

Diog. Laert. 6.38:	”Apolij, ¥oikoj, patr...doj ^{TM} sterhmšnoj, ptwcÒj, plan»thj, b...on œcwn toÛf' ¹ mšran. ²⁷
Traversari:	sine domo, sine ciuitate, priuatum patria, pauperem, palantem, uitam in dies habentem
Adag. 661:	sine domo, sine ciuitate, priuatum patria, pauperem, palantem, vitam in diem agentem
Adag. 292:	œnšstioj, ¥polij, ¥patrij, œcr»matoj, ¥statoj ka^ ^{TM} fhmerÒbioj
Apophth.:	œnšstioj, ¥polij, ¥patrij, ptwcÕj, œl»thj ka^ ¹ merÒbioj

Het laatste voorbeeld is een dialoogje tussen de filosoof Aristippus en de tiran Dionysius (*LB* 4, 171 D, 59), dat volgens Diogenes Laertius (2.82) luidt:

E,,pÒntoj prÕj aÛtÕn Dionus...ou:
 “Ostij g'r æj tÚrannon ^{TM}mporeÚetai,
 ke...nou 'st^ doàloj, k'n ^{TM}leÚqeroj mÒIV:²⁸
 Øpolabën e□pen:
 oÛk œsti doàloj, 'n ^{TM}leÚqeroj mÒIV.²⁹

²⁴ Vgl. Chr. Walz (ed.), *Arsenii Violetum*, Stuttgartiae 1832, 200: toÝj m¾ œcontaj pe«ran.

²⁵ *ASD* II, 2, p. 186, r. 244-245.

²⁶ *ASD* II, 1, p. 292, r. 873-874.

²⁷ Trag. adesp. fr. 284 Nauck² = 88 Diog. Sinop. fr. 4 Snell.

²⁸ Soph. fr. 873 Radt.

²⁹ 'Dionysius zei tegen Aristippus:

*Wie op weg gaat naar het hof van een tiran
 Wordt diens slaaf, zelfs als hij gaat als een vrij man.*

Waarop Aristippus antwoordde:

Die wordt geen slaaf, als hij gaat als een vrij man.'

Ook dit keer volstond Curio met Traversari's Latijnse parafrase in proza uit Brugnoli's editie, zonder toevoeging van de Griekse versregels.³⁰ Toch bevat Erasmus' apophthegma reeds in de eerste druk een Griekse versie van zowel het citaat van Dionysius als het antwoord van Aristippus, het citaat bovendien met de bronvermelding "ex Sophoclis tragoedia":

Dionysio recitanti versiculum ex Sophoclis tragoedia,
 PrŃj tŃn tŰrannon Ój tij ^{TM}mporeŰetai,
 Keinoâsti doàloj, k`n ^{TM}leŰqeroj mŃIV [...]
 Aristippus occupavit, et priusquam totum distichon esset recitatum,
 correxerit secundi versus clausulam, addita diphthongo oŰk `n ^{TM}leŰqeroj
 mŃIV [...]. (234)

Voor het eerste gedeelte van de anekdote is de oplossing te vinden in boek IV van Erasmus' verzameling. Daar komen de door Dionysius geciteerde versregels eveneens voor, uitgesproken door Pompeius vlak voor zijn dood toen hij in Egypte aan land wilde gaan. Erasmus ontleende het apophthegma over Pompeius aan Plutarchus, waar hij ook de verwijzing naar Sophocles aantrof.³¹ Bij Plutarchus begint het citaat als volgt: "Ostij d□ prŃj tŰrannon ... Zo begint ook de uitspraak van Pompeius in de eerste druk van de *Apophthegmata* (370-371). Opmerkelijk genoeg laat Erasmus in de latere drukken Pompeius dezelfde woorden uitspreken als Dionysius. Diens versie van het citaat (PrŃj tŃn tŰrannon Ój tij ...) is ongewijzigd gebleven.

Erasmus' weergave van de eerste helft van de anekdote is hiermee grotendeels verklaard, maar hoe kwam hij aan de Griekse versie van Aristippus' repliek? Die ontbreekt uiteraard in het apophthegma over Pompeius. Erasmus veronderstelt in de eerste druk dat Aristippus Dionysius in de rede viel en het vers naar zijn hand zette door k`n te vervangen door oŰk `n, dus uitsluitend door toevoeging van de tweeklank oŰ. Dit moet haast wel een door Erasmus zelf bedachte versie zijn. In de tweede druk is deze vervangen door het oorspronkelijke antwoord van Aristippus.³²

Erasmus heeft vaker tekstgedeelten die hij alleen in het Latijn tot zijn beschikking had, in het Grieks vertaald. Zo voorzag hij in de *Collectanea* een twintigtal Latijnse spreekwoorden van een zelf bedachte Griekse parallel.³³ Door Erasmus zelf samengesteld Grieks lijkt ook een enkele keer in de *Adagia* voor te komen.³⁴ Verder wordt verondersteld dat Erasmus in zijn uitgave van het

³⁰ 'Dicente ad eum Dionysio, Qui ad tyrannum proficiscitur, illius est seruus quamuis liber fuerit. Non est, inquit, seruus si liber uenit' (73).

³¹ Plutarchus, *Moralia* 204 D-E, *Regum et imperatorum apophthegmata*, Pompeius 15; *LB* 4, 218 C-D, 16.

³² Het fragment van Sophocles gevolgd door dezelfde 'correctie', maar dan op naam van Zeno, komt voor in Plutarchus, *Moralia* 33 C-D, *De audiendis poetis* 12. Blijkbaar heeft Erasmus hiervan bij zijn reconstructie van Aristippus' antwoord in de eerste druk geen gebruik gemaakt.

³³ Zie de inleiding van Miekse van Poll bij de *Collectanea* in *ASD* II, 9, p. 25.

³⁴ *Adag.* 247 (*ASD* II, 1, p. 360, r. 407); 370 (*ASD* II, 1, p. 456, r. 138); 390 (*ASD* II, 1, p. 468, r. 425).

Nieuwe Testament de laatste verzen van het bijbelboek Openbaring uit de Vulgaat in het Grieks heeft vertaald.³⁵

Nogmaals codex Z?

Erasmus heeft, zo is in het voorgaande vastgesteld, bij de samenstelling van de eerste druk van zijn *Apophthegmata* waarschijnlijk geen Griekse tekst van Diogenes Laertius gebruikt. Daarop lijkt ook de titel van de tweede druk uit 1532 te wijzen. In die titel wordt gezegd dat het om een herziene uitgave gaat, waarin ook enkele plaatsen waar Traversari zich had vergist, zijn gecorrigeerd op basis van een Grieks handschrift.³⁶ Dit wordt dus gepresenteerd als een nieuw element. Inderdaad zijn verschillende anekdoten, waaronder de twee over Aristippus (zie boven), in de tweede druk verbeterd. Ook zijn verschillende citaten toegevoegd die niet bij Curio voorkomen. Systematische vergelijking met de oorspronkelijke tekst heeft evenwel niet plaatsgevonden. Dan zouden immers meer correcties zijn aangebracht, bijvoorbeeld in de anekdoten over Diogenes de Cynicus die zojuist aan de orde zijn geweest.

Het is wellicht mogelijk de codex die Erasmus voor de verbeteringen en toevoegingen heeft gebruikt te identificeren, niet door vergelijking van de tekst, maar op grond van externe gegevens. Gedurende de voorbereiding van de tweede uitgave van de *Apophthegmata* zal codex Z in Basel zijn geweest ten behoeve van de *editio princeps* van Diogenes Laertius. De voorrede daarvan is gedateerd 14 maart 1533. Het is zeer aannemelijk dat Erasmus door tussenkomst van Hieronymus Froben, Nicolaus Episcopius of de hiervoor genoemde Boheemse geleerde Sigismundus Gelenius inzage heeft gehad in handschrift Z. In dat geval heeft de codex uit het bezit van Bohuslav z Lobkovic een rol gespeeld bij de totstandkoming van tenminste drie drukken uit de periode 1524-1533: Curio's Traversari-uitgave, de tweede druk van Erasmus' *Apophthegmata* en de *editio princeps* van Diogenes Laertius.

Francesco Robortello en Petrus Nannius

Dames en heren, het land is in zicht, maar we kunnen de haven nog niet binnen varen. Na het voorgaande zou u immers wellicht met een wat negatief beeld van Erasmus' Laertius-bewerkingen aan land gaan. Dat negatieve beeld zou nog versterkt worden wanneer u daarna in de Leidse uitgave van Erasmus' werken de *Annotationes* van Francesco Robortello (1516-1567) zou lezen, kritische aantekeningen bij een aantal apophthegmata over Diogenes de Cynicus die

³⁵ Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*, Oxford 1976, 76-77; B.M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Stuttgart 1994², 8*, 690. Alle verwijzingen in deze alinea zijn mij aan de hand gedaan door Miekske van Poll, waarvoor ik haar hartelijk dank.

³⁶ De titel van de tweede druk luidt: *Apophthegmatum opus cum primis frugiferum, vigilanter ab ipso recognitum autore, e Graeco codice correctis aliquot locis in quibus interpres Diogenis Laertii fefellerat, locupletatum insuper quum variis per totum accessionibus, tum duobus libris in fine adiectis.*

Erasmus ontleend had aan Diogenes Laertius.³⁷ Het begint al meteen met de eerste zin: ‘Erasmus vir doctissimus, si illius Opera legas, ita alicubi videtur dormitasse, ut mireris’. De slotzin luidt: ‘Desine delirare, miser Erasme’.³⁸ U kunt nu wel ongeveer raden wat daar tussen in staat.

Verschillende aantekeningen van Robortello bevatten inderdaad een betere interpretatie van de Griekse tekst dan bij Erasmus is te vinden. Zo corrigeert hij terecht het apophthegma over Diogenes die lang zou hebben staan voorlezen (*LB* 8, 587 C-D). De Italiaanse geleerde gaat evenwel voorbij aan Erasmus’ werkwijze door te veronderstellen dat ieder apophthegma een letterlijke vertaling is van een passage uit Diogenes Laertius, waaraan grondige bestudering van de Griekse tekst vooraf is gegaan. Traversari noemt hij nergens en hij houdt er geen rekening mee dat Erasmus de anekdoten, die bij Laertius zeer beknopt zijn gehouden, soms aankleedt met details uit andere auteurs. Dit laatste kan worden geïllustreerd met het volgende apophthegma van Laertius over Diogenes de Cynicus: ‘Bij het zien van muizen die over zijn tafel liepen, zei hij: “Kijk, zelfs Diogenes houdt parasieten”’.³⁹ Erasmus (*LB* 4, 178 B, 56) vertelt in welke situatie Diogenes verkeerde toen hij deze uitspraak deed: hij was pas begonnen als filosoof te leven en zat alleen aan een maaltijd van beschimmeld brood, terwijl hij hoorde hoe de stad om hem heen feest vierde. Robortello verbaast zich over ‘al die irrelevante details’, die niet in het Grieks, dat wil zeggen niet bij Diogenes Laertius voorkomen.⁴⁰ Hij gaat voorbij aan de andere bron die Erasmus voor dit apophthegma heeft gebruikt (Plutarchus, *Moralia* 77 E-78 A, *De profectibus in virtute* 5).⁴¹

De zwakke punten van Robortello’s *Annotationes* bleven niet onopgemerkt. Boek VIII van de *Miscellanea* (1548) van de Leuvense hoogleraar Petrus Nannius bevat een gedetailleerde bespreking en zo mogelijk weerlegging van Robortello’s commentaar.⁴² Nannius ontkent niet dat er in Erasmus’ *Apophthegmata* onjuistheden voorkomen, maar hij keurt de *acerbitas* van de Italiaanse criticus ten zeerste af.⁴³ Zijn eigen welwillendheid jegens de overleden geleerde kent geen grenzen. Nannius’ behoefte Erasmus te verdedigen, brengt hem ertoe telkens te zoeken naar een verklaring waarom een apophthegma is zoals het is. Langs die weg komt hij meer over Erasmus’ werkwijze te weten dan Robortello.

³⁷ *LB* 8, 585-592. Robortello’s aantekeningen waren voor het eerst in 1543 verschenen.

³⁸ Vgl. Catullus 8.1: “Miser Catulle, desinas ineptire” (aanvulling van Dirk van Miert).

³⁹ Diog. Laert. 6.40: Prōj toŸj ~rpŸsantaj t̄mp̄ t̄¼n tr̄fpezan màj tr̄šfei. □

□'IdoŸ, □ fhs...

⁴⁰ *LB* 8, 587 D-E: ‘Ego profecto nescio unde hic paraphrastes egregius tam multa praeter rem in medium attulerit: nam in *Graeco* ita legitur, brevissime et politissime: [...]. Quid hoc lepidius sine tot ambagibus?’.

⁴¹ Vgl. G. Giannantoni, *Socratis et Socraticorum reliquiae*, Napoli 1990, vol. 2, V B 172. Giannantoni ordent de anekdoten thematisch per filosoof, wat het zoeken naar parallellen vergemakkelijkt.

⁴² Petrus Nannius, *Summ...ktwn, siue Miscellaneorum decas vna*, Louanii 1548, 214-252. In het overige gedeelte van boek VIII bespreekt Nannius enkele andere plaatsen uit de *Apophthegmata*. - Graag dank ik Ari Wesseling, die mij enkele jaren geleden op Nannius’ aantekeningen heeft geattendeerd.

⁴³ ‘Video illic [...] non pauca in Erasmo reprehensa, iure quidem aliquando, sed tamen nimia acerbitate, et piis animis prorsus intoleranda’ (215).

Hoewel Nannius soms een verklaring naar voren brengt die niet past bij het apophthegma dat aan de orde is, vestigt hij toch de aandacht op enkele belangrijke kenmerken van de bundel. Hij wijst erop dat Erasmus in dit werk niet altijd dezelfde rol vervult: ‘soms is hij een nauwgezet vertaler, op andere momenten vertelt hij in eigen woorden iets na, dan weer is hij een ijverig commentator’.⁴⁴ Enkele bladzijden verder luidt het: ‘Waarom, Robortello, maakt hij een fout? Omdat hij iets toevoegt dat niet in jouw Laertius staat? Wanneer heeft Erasmus ooit trouw gezworen aan Laertius? Wat hij ook aantreft, waar dan ook, dat op het apophthegma in kwestie betrekking heeft, bij Griekse of Latijnse schrijvers, maakt hij tot één geheel.’⁴⁵

Pas tegen het eind van zijn bespreking van Robortello’s aantekeningen brengt Nannius Traversari ter sprake. Erasmus heeft een grapje met de namen van twee centauren niet herkend en het slot van het ene apophthegma beschouwd als het begin van het volgende (*LB* 4, 186 B-C, 52-53). Nannius wijst er terecht op dat Erasmus deze keer ‘op andermans vernuft heeft vertrouwd en de Griekse tekst niet goed heeft bekeken. Hij volgt immers op alle punten de vertaling van frater Ambrosius’. Nannius citeert die vertaling en vervolgt: ‘Ik ben er immers van overtuigd dat Erasmus af en toe Laertius niet in het Grieks heeft geraadpleegd en zich tevreden heeft gesteld met andermans precisie. [...] Geen wonder, hij heeft zich meer toegelegd op het verzamelen van apophthegmata dan op het vertalen’.⁴⁶

‘Magis studuit colligere apophthegmata quam interpretari’. Erasmus heeft niet alleen het *colligere* zwaarder laten wegen dan het *interpretari*, maar ook de levendigheid van de vertelling. Het genre laat die vrijheid toe. Dat bewijst Aristippus’ reactie op het citaat uit Sophocles waarmee Dionysius hem uitdaagt. Erasmus’ eigen versie uit de eerste druk van de *Apophthegmata* is niet minder effectief dan de eigenlijke tekst. Of Aristippus nu op de ene of op de andere manier de door Dionysius geciteerde versregel wijzigt, de uitspraak getuigt van zijn innerlijke vrijheid en zijn vermogen zich uit een moeilijke situatie te redden. De karaktertekening blijft gelijk en dat is nu juist waar het bij het genre apophthegma om gaat.

---

⁴⁴ ‘In hoc opere Eras. nunc anxium interpretem, nunc liberum paraphrasten, nunc sedulum commentatorem agit’ (227).

⁴⁵ ‘Quur errat Robertelli? an quia plura addit, quam tuus Laertius habet, quando unquam Erasmus, in uerba Laertii iuravit? Quicquid ubique inuenit, quod ad praesens Apophthegma spectat, uel in Graecis, uel in Latinis autoribus, in unum congerit’ (231).

⁴⁶ ‘... quod alieno ingenio fretus parum graeca uerba inspexerit. Nam per omnia sequitur fratris Ambrosii translationem, cuius ista sunt uerba. [...] nam prorsus mihi persuadeo, Erasmum aliquoties Graecum Laertium non consuluisse, et aliena fide contentum fuisse. [...] Nec mirum, magis studuit colligere apophthegmata quam interpretari’ (248).